

ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ

ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΛΑΖΑΡΙΔΗ ΛΑΖΑΡΙΔΗ
ΣΕΓΘΥΝΗΣ ΑΝ. ΚΑΘΗΡΗΣ

ΙΔΡΥΤΗΣ: ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

ΤΟΜΟΣ ΤΕΣΣΑΡΑΚΟΣΤΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΣ

ΙΟΥΛΙΟΣ - ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ

1947

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΣ & ΣΙΑ Α.Ε.
ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ "ΕΣΤΙΑΣ",
38 - ΟΔΟΣ ΤΣΩΡΤΣΙΛ - 38
ΑΘΗΝΑΙ

Ε.Υ.Δ.Π.Κ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2008

ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΪΣΜΟΣ ΤΟΥ ΡΟΪΔΗ

(ΕΝΑ ΘΕΜΕΛΙΑΚΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ)

Ούτε ἀπό βαθιές πνευματικές, ούτε, ἀκόμα λιγότερο, ἀπό βαθιές ψυχικές κρίσεις φαίνεται νὰ πέρασε ὁ Ροΐδης, ἀπ' ἑκεῖνες ποὺ τραντάζουν ὡς τῇ ρίζᾳ τὸν ἀνθρωπὸν καὶ μποροῦν ν' ἀλλάξουν τὴ μοίρα του ἀπὸ μέρα σὲ μέρα· δὲ μοιάζει νὰ στάθηκε τραχείᾳ ἢ πορείᾳ του, ψυχικῇ καὶ πνευματικῇ. Στὶς εἰδέες τουλάχιστον, δλες σχεδὸν ἀνεξάρτητα, καλλιτεχνικές, πολιτικές, φιλοσοφικές, θρησκευτικές, ἀκόμα καὶ τὶς γλωσσικές, παρουσιάζει οὐσιαστικά πολὺ λίγη ἔξελιξη. Πλούτισε τὶς γνώσεις του μὲ τὸν καιρό, μέστωσε σὲ συγγραφέας, σὰν κριτικός, ἔδωσε ἔνα ἀληθινὸν ἔργο ὀριστήτητας, τὰ «Εἶδωλα», δύσκολο ὀστόσσο σ' δ.τι ἔγραψε νὰ ξανοίξουμε δ.τι τόσο φανερὰ ξανοίγουμε σὲ ἄλλους λογοτέχνες, ἵσως δχι πολὺ σημαντικοὺς πάντα, πάντα δμῶς ἀνήσυχους· μέσ' ἀπὸ σταματήματα—φαινομενικά—καὶ πισωδρομίσματα, καὶ θαρρετὰ προχωρήματα, κάποτε καὶ στὰ τυφλὰ κι δπου παίζονται δλα γιὰ δλα, τὸ κρυφὸν ἐκεῖνο ἀνηφόρισμα τοῦ πνεύματος, τὸ ἀκατάπαυτο, τὸν ἀδιάκοπο ἀγώνα. Στάλες αἷμα δὲν ξανοίγουμε στὸ δρόμο τοῦ Ροΐδη. Τέτοιος ποὺ δείχτηκε κατὰ τὰ τριάντα του χρόνια, στὸ πρῶτο φιλολογικὸν του φανέρωμα, τέτοιος, ἀπάνω κάτω, στὰ θεμελιακά του γνωρίσματα, ἔμεινε ὡς τὸ τέλος. Ξετύλιγμα, δχι δμῶς πολὺ βαθύ, πολὺ οὐσιαστικό, μόνο τὸ ὑφος του γνώρισε.

Στὰ «Εἶδωλα» καὶ στὶς ξακουστές του μελέτες γιὰ τὴν Ἑλληνικὴ ποίηση καὶ τὴν κριτικὴ τοῦ καιροῦ του, γιὰ τὸ «Ταξίδι» καὶ τὸ Βαλαωρίτη, ἔδωσε ὁ Ροΐδης δλο τὸ μέτρο τοῦ κριτικοῦ πνεύματος του, ξεβειξε ὡς ποῦ, σὲ πλάτος καὶ βάθος, μποροῦσε νὰ φτάσῃ, ἔδωσε σὰν ἀνθρωπὸς πνευματικός, ἀν δχι καὶ σὰ λογοτέχνης, δλο τὸ μέτρο του. Πραγματικά, ἡ «Πάπισσα Ἰωάννα», μολονότι πολὺ ἀντιπροσωπευτικό, τὸ πιὸ ἀντιπροσωπευτικὸν ἵσως ἔργο του, εἶναι, ὀστόσσο, μ' δλες τὶς ἀρετές του, ἔργο νεανικό, πολὺ «ἰσχνό» σὰ μυθιστόρημα, καὶ κάμποσο, σήμερα πιά, γερασμένο. Τὰ διηγῆματά του εἶναι περισσότερο ἀφηγήματα, ἀμετάπλαστες προσωπικές ἀναμνήσεις ἐνδὲ πολὺ ἔξυπνου καὶ πολὺ καλλιεργημένου συγγραφέα, παρὰ δημιουργίες ἀληθινές, ἡ σατυρικὴ του διάθεση, ποὺ παντοῦ ἔπειη,

δὲ σωματώθηκε σὲ ξεχωριστὸ ἔργο ἀξιόλογο, καὶ δ.τι ἀλλο ἔγραψε, δχι καθαρὰ κριτικό, οἱ «Ἐντυπώσεις καὶ Ἀναμνήσεις», οἱ θρησκευτικοῖστορικές του μελέτες, τὰ ἐπιστημονικὰ του δοκίμια, εἶναι ἡ «χρονικά», πού, ἐφάμιλλα στὴ χάρη μὲ μερικὲς γαλλικὲς «chroniques», μόνο ὁ Ροΐδης μποροῦσε νὰ τὰ γράψῃ, ἡ «σκαλαθύρματα», πολὺ ἀνώτερα, βέβαια, ἀπ' δλα τ' ἀνάλογα ποδ γράφαν οἱ σύγχρονοι του, μοναδικά, καὶ τότε, κι ὡς σήμερα, ἵσως, ἀλλ' δχι δμῶς καὶ σημαντικὰ καθαυτά. «Οσο, τέλος, γιὰ τὶς πολιτικές καὶ τὶς διπλωματικές του μελέτες, καθὼς καὶ τὶς φιλοσοφικές, καὶ αὐτές ἀναγονται στὴν κριτικὴ ἔργασία του, χωρὶς ὀστόσσο ἀπὸ τὴ φύση τους τὴν ἴδια, τὴν πολὺ καιρική, κι ἀπὸ τὸν τρόπο ποὺ ἔχουν γραφτῇ, μολονότι ἀξιολογότατες, νὰ μποροῦν νὰ σταθοῦν ἐκεῖ δκου στέκουν οἱ φιλολογικές. Δίκαια λοιπόν, καὶ δσο ζοῦσε, σὰν κριτικός προπάντων ξεχωρίσεις ὁ Ροΐδης καὶ σὰν κριτικός προπάντων ξεχωρίζει κι ὡς σήμερα ἀκόμα. Δίκαιο δὲν εἶναι μόνο νὰ υποστηρίζουμε,—δπως ἔξακολουθοῦν νὰ υποστηρίζουν μερικοί, πολὺ λιγοστοί, ἀπὸ τοὺς παλιότερους λογοτέχνες,—δτι ἡ ἀξία τῆς κριτικῆς ἔργασίας του, δχι κατώτερη ἀπὸ τὴν αἴγλη καὶ τὸ κύρος ποὺ είχε, δσο ζοῦσε, μένει κι ὡς σήμερα ἀκόμα ἀκέραιη, μένει ὡς σήμερα ἀξεπέραστος ὁ Ροΐδης σὰν κριτικός.

«Οχι δλη ἡ κριτικὴ του, ἀλλὰ ἔνα γνώρισμα τῆς κριτικῆς τοῦ Ροΐδη (ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὴν οὐσία τῆς) θὰ μποροῦσαμε νὰ ποῦμε δτι διατηρεῖ ὡς σήμερα ἀκέραιη τὴν ἀξία του· γνώρισμα βαθύ καὶ ποὺ αὐτό καὶ μόνο θάτανε ὀρκετό γιὰ νὰ μᾶς δώσῃ τὸ χαρακτηριστικό τῆς μορφῆς του σὰν κριτικό καὶ σὰν ἀνθρώπου πνευματικοῦ γενικά. Ο «φιλολογικός» αὐτὸς κριτικός, ποὺ σχεδὸν πρῶτος στὸν τόπο μας χωρίζει τὴ φιλολογικὴ κριτικὴ ἀπὸ τὴν κριτικὴ τῶν γραμματικῶν καὶ τὸ «ἀντικείμενό» της τὸ περιορίζει στὴ νέα λογοτεχνία καὶ στὸ λογοτέχνημα καθαυτό, δὲ μένει περιορισμένος στὸ στενό φιλολογικό ἀντικείμενο· είτε γιατὶ ἡ φύση του καὶ τὸ καλλιτεχνικὸν ἔνστικτο του τὸν σπρώχουν πρὸς τὸ δοκίμιο, (κάτι πιὸ ποικίλο καὶ πλατύτερο—καὶ πιὸ καλλιτεχνικό—ἀπὸ τὴν καθαυτό φιλολογικὴ μελέτη), είτε γιατὶ βρ-

οκει τήν έλληνική λογοτεχνία τοῦ καιροῦ του πολὺ πενιχρή καὶ δέν ἔχει οὕτε τὰ χρειαζόμενα ἐφόδια οὕτε τὴ διάθεση νὰ καταπιαστῇ μὲ πλατύτερα θέματα, (ποὺ αὐτά ὑπῆρχαν καὶ ἡσαν ἀντάξια του), εἴτε γιατὶ σὲ νεόπτητη κοινωνία, δπως ἡ Ἑλληνική, πιστεύει δτι γιὰ ἔνα κριτικὸ τὰ πρῶτα ζητήματα δὲν εἶναι τὰ φιλολογικά παρὰ ἄλλα, ποὺ ἀν δὲ μποῦνε σὲ κάποιο δρόμο, ἀν σ' αὐτά δὲ δοθῇ κάποια ἀπόκριση, δύσκολο νὰ προκόψῃ κ' ἡ λογοτεχνία, νὰ μπῇ σ' ἔνα δρόμο, κ' ἔκεινη, εἴτε γιατὶ, σύμφωνα μὲ τὴ θεωρία του τῆς «περιρρέουσας ἀτμοσφαίρας», δλα τὰ βλέπει ἄλληλένδετα, τὰ πιὸ πεζά μὲ τὰ πιὸ πνευματικά, κάθε ἐπὶ μέρους φαινόμενο— καὶ τὴ λογοτεχνία ἄρα— σὲ ἀμεσὴ ἀδιάρρηχτη συνάρτηση μὲ τὸ σύνολο,— γιὰ δλα αὐτὰ τὰ αἰτια καὶ γι' ἄλλα ἀκόμα — ἡ ἀνάγκη νὰ μιλᾶ στὸ «μεγάλο» κοινό, νὰ τοῦ ξυπνᾶ λοιπὸν δσο γίνεται περισσότερα ἐνδιαφέροντα — δὲ μένει ποτὲ σχεδὸν ὁ Ροΐδης κλεισμένος στὴν καθαυτὸ φιλολογικὴ περιοχὴ τὴν πλαταίνει.

Καὶ γιὰ ἔνα ἄλλο δμως ἀκόμα λόγο, τὸ σπουδαιότερο, διατηρεῖ, ἀπὸ μιὰ πλευρά, ἀκέραιη τὴν ἀξία του, ὃς σήμερα ὁ Ροΐδης· γιατὶ τὰ «ζητήματα» ποὺ ἀντικρύζει εἶναι «προβλήματα» ποὺ τὰ ζῆ, δχι ἀδιάκοπα, δχι ἔναγώνια, δπως ἄλλοι (έναγώνια δὲ μοιάζει νὰ ζῆ, οὕτε τὰ πολὺ ἀτομικά του προβλήματα) ποὺ τὰ ζῆ δμως ὠστόσο καὶ ποὺ θέλει νὰ τὰ κινῆ. Τὸ ἔθνικὸ πρόβλημα, δλο τὸ ἔθνικὸ πρόβλημα τὸ συνοψίζει στὴν «περιρρέουσα ἀτμοσφαίρα», δηλ. στὴν πνευματικὴ ζωὴ τῆς Ἑλλάδας, στὴν ὑπαρξη ἥ στὴν ἀνυπαρξία της, στὴν πορεία, στὴ σύσταση της, στὴ σύσταση τοῦ σημερινοῦ Ἑλληνα. Καὶ ἀπαντώντας στὸ πρῶτο μέρος του προβλήματος μὲ ἀπόλυτη σχεδὸν ἀρνηση, γιὰ δ,τι ἀφορᾶ τὸ δεύτερο μέρος, μένοντας, ρητὰ τουλάχιστον, μᾶλλον μετέωρος, θετικὴ ἀπόκριση δίνει μόνο στὸ τρίτο, στὸ ζήτημα τῆς μόνιμης ψυχικῆς, ὑπερχρονικῆς,— προσδιορισμένης ἀπὸ τὸ κλίμα καὶ ἀπὸ τὴ γῆ,— σύστασης τῆς φυλῆς μας. Χριστιανισμὸς καὶ ἔλληνισμός, Δύση κ' Ἑλληνισμός, νά, δλο τὸ πρόβλημα γιὰ τὸ Ροΐδη, τὸ ἔθνικὸ καὶ τὸ δικό του, τὸ ἀτομικό, ἀπὸ δρισμένες πλευρές καὶ ὃς δρισμένο σημεῖο, καὶ νά, δλο τὸ πρόβλημα, θεμελιακό, κεντρικό—γιὰ τοῦτο καὶ τόσο βασανιστικό—γιὰ δλους δσοι ἀπὸ τὸ Σπύρο Ζαμπέλιο ὃς ἐμάς, ζητησαν νὰ γνωρίσουν βαθύτερα τὴν ψυχὴ τοῦ σημερινοῦ Ἑλληνα, γιὰ νὰ δρίσουν πιὸ σίγουρα καὶ τὸ δρόμο ποὺ πρέπει ν' ἀκολουθήσῃ ἥ πνευματικὴ μας ζωὴ.

'Ορθολογιστής, χριστιανὸς μόνο σὰν ἀνθρώπος ποὺ ζῆ στὸ «κλίμα» τοῦ χριστιανισμοῦ, ποὺ εἰσδέχεται θέλοντας καὶ μὴ τὸ πνεῦμα τοῦ χριστιανισμοῦ, ἄλλα καὶ τοῦ ἀρχαίου "Ἑλληνα, τοῦ μεταομψικοῦ, δχι πολὺ βαθῆς γνώστης, ὁ Ροΐδης ψυχογράφωντας τὸ σημερινὸ "Ἑλληνα — μὲ τὴν κυτταρικὴ σύσταση του δὲν ἀσχολήθηκε — δπως

φανερώνεται ίδιως στὴ λαϊκὴ ποίησή του, δὲ μποροῦσε νὰ μὴ τὸν ἔξομοιώσῃ, στὴ βαθύτερη ὑπόστασή του, μὲ τὸν ἀρχαῖο "Ἑλληνα, δχι τὸν ὄρφικό, δχι τὸν ἐλευσίνειο, δχι τὸν πλατωνικό, παρὰ — καὶ περιττὸ νὰ τονίσω τὴ διαφορὰ — τὸν πιὸ γνήσιο θὰ πίστευε καὶ δ Ροΐδης μὲ πολλοὺς ἄλλους, τὸν πιὸ «καθαρό», — τὸν δημητρικό. Καὶ δὲ μποροῦσε, συνοψίζοντας — σχηματοποιώντας, τόσο ποὺ, σὰ γενικὸς τύπος, σωστή, ν' ἀλλοιώνη τὴν οὐσία, ἡ σχηματοποίηση — ἀπὸ τὴ μιὰ τὸν ἔλληνισμό, δχι κἀν σ' ἔνα αποφατι, μὲ τὸ νόημα τὸ τραγικό, τὸ διογυσιακό, ποὺ τοῦ ἔνδωσε δ Nietzsche καὶ ποὺ ἐπιγραμματικά τὸ διατυπώνει δ στίχος τοῦ «Ἐρωτόκριτου»: «ἄντρεινει καὶ κερδαίνει τὴ τοῦ ριζικοῦ τὴ μάχη», παρὰ μᾶλλον μ' ἔνα νόημα στωϊκὸ κ' ἐπικούρειο — ἀπόλαυση τῶν γῆινων ἀγαθῶν χωρὶς ὑπερβολικὴ ἀδημονία γιὰ τὴ ματαιότητά τους, ήρεμη ὑποταγὴ στοὺς νόμους τῆς φύσης — καὶ τὸ χριστιανισμό, ἀπὸ τὴν ἄλλη, στὸ μίσος τοῦ κόσμου τούτου, στὸ «καὶ δ κόσμος δλος ἐν τῷ πονηρῷ κεῖται» καὶ στὴν ἀπαντοχὴ ἄλλου καλλίτερου, δὲ μποροῦσε Ἑλληνα καὶ χριστιανὸ νὰ μὴν τοὺς ἀντιτάξῃ τόσο κοφτά δ Ροΐδης καὶ νὰ μὴ δώσῃ τὴν ὑπεροχὴ — τὴ «θέση», τὴν «κατάφαση» — στὸν «Ἑλληνα καὶ νὰ μὴ διστάσῃ ν' ἀφήσῃ, μὴ γνωρίζοντας ἡ ξαστοχώντας τὴν ὄρθιδοξή μας παράδοση, τὸ χριστιανισμὸ τῶν πατέρων καὶ τῶν δασκητῶν καὶ τῶν μυστικῶν τοῦ βυζαντινοῦ καὶ τοῦ μεταβυζαντινοῦ βίου μας, στὸ σημερινὸ «Ἑλληνα παρὰ ἔνα ξώδερμο μόνο χριστιανισμό, τύπο σκέτο, κούφιον ἀπὸ κάθε τὶ ποὺ πλουτίζει καὶ κυβερνᾶ νοῦ, πράξη, ψυχή, νὰ τὸν ἀφήσῃ στὴ μοναδικὴ θρησκεία, δπως καὶ δν δοματίζεται, ποὺ εἶναι Ικανὸς νὰ νοιώσῃ σὰ νότιος δ "Ἑλληνας, μιὰ «δεισιδαίμονα κοσμολατρείαν», στὸν «ψευδευλαβῆ ἐπικουρισμὸν τῶν μεσημβρινῶν».

Αδτὴ δμως ἥ ἔλληνικότητά μας, ἀνώτερη δχι, ἀδιάφορο, ἀπὸ τὴ χριστιανικότητά μας, καὶ «θέση», «κατάφαση» ἔστω, σὰ γενικὸ ἀντίκρυσμα τῆς ζωῆς, σχετικά μὲ τὴν «ἄρνηση» τοῦ χριστιανισμοῦ, πάντως γιὰ μᾶς μοναδικό — ἀναγκαστικά — ἀγκωνάρι γιὰ νὰ θεμελιώσουμε τὴν πνευματική μας πορεία, καὶ στὰ 1880, στὸν ἀγώνα του μὲ τὸν "Ἀγγελο Βλάχο, ἀλλ' ἀκόμα πιὸ ἔκεκθαρα, μετὰ εἰκοσι χρόνια, στὸ δρθρὸ του «Διατὶ δὲν ἔχει δη σημερινὴ Ἑλλάς φιλολογίαν», δὲ μοιάζει νὰ είχε κανένα οὐσιαστικὸ περιεχόμενο στὴ συνείδηση τοῦ Ροΐδη, νὰ ἡταν καμιὰ πραγματικὴ «θέση». Γιατὶ δν ἐπιτέλους — στὰ 1880 — ἥ ἔλληνικότητα μποροῦσε νὰ διατηρῇ κάποιο περιεχόμενο γιὰ ἔνα ἄλλο λαὸ γυμνὸ ἀπὸ κάθε βαθύτερο χριστιανικό — καὶ θρησκευτικό, στὸ στενὸ νόημα τῆς λέξης,— αἰσθημα, κι ἀποξενωμένον «ἀπὸ τὰ βασανίζοντα τὰ λοιπὰ ἔθνη πνευματικὸν σάλον», καὶ στερημένον ἀπὸ κάθε ίδαινικό καὶ ἀπὸ κάθε διψα γιὰ ίδαινικό, τὶ περιεχόμενο μποροῦσε νὰ ἔχῃ. στὰ 1900, γιὰ μᾶς

τούς σημερινούς "Ελληνες, πού άπό τούς άρχαιους "Ελληνες μᾶς χωρίζουν «εῖκοι τέσσαρες δλοι αἰώνες ἀδοξίας καὶ ἐντελοῦς ἀπραξίας, Ισοδυναμούσης πρὸς ἀνυπαρξίαν»;

"Εναν δλλο χωρισμό μας, δμοια όλοκληρωτικόν — καὶ πιό σημαντικόν — τὸ χωρισμό μας ἀπό τὸν πνευματικὸν βίο τῆς Δύσης, τὸν εἶχε κηρύξει καὶ στὶς μελέτες του γιὰ τὴν Ἑλληνικὴ ποίηση καὶ τὴν κριτικὴ τοῦ καιροῦ του δ Ροΐδης. Στὰ 1900, στὸ «Διατὶ ἡ Ἑλλάς δὲν ἔχει φιλολογίαν», τὸν ξανατονίζει, ἔκτείνοντάς τον καὶ στὸν μεσαίωνα καὶ σ' δλους τοὺς νεώτερους χρόνους. «Οπως δὲ πρὸς τοὺς προγόνους ἡμῶν, οὕτω εἴμεθα δλως ξένοι πρὸς τὴν ιστορικὴν δρᾶσιν καὶ τὴν πνευματικὴν κίνησιν τῶν τε μέσων καὶ τῶν νεώτερων χρόνων». Αὐτὴ ἡ ἀποξένωσή μας ωστόσο ἀπό τὸν πνευματικὸν βίο τῆς Δύσης, ποὺ τόσο ρητά τὴν δμολογεῖ, δὲ φαίνεται νὰ σημαίνῃ γιὰ τὸ Ροΐδη καὶ ἀδυναμία μας, ἔστω καὶ μὲ αἰώνων πολλῶν δργητα, νὰ ζυγώσουμε, νὰ μποῦμε στὸ χώρο τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ. Ισα Ισα, τὸ μπάσιμο τοῦτο μοιάζει νὰ είναι γιὰ τὸ Ροΐδη δ μόνος τρόπος νὰ πρευτῇ λιγο σίγουρα καὶ στερεά ἡ πνευματικὴ μας ζωή, νὰ ἀποχτήσῃ ἡ Ἑλλάδα ἀν δχι μιὰ αὐτόνομη — στὴν ἀρχή — μιὰ κάποια δμως τουλάχιστον πραγματικὴ πνευματικὴ «ἀτμοσφαίρα».

Είναι ἀρκετά περίεργο πῶς πάνω στὸ πρόβλημα τοῦτο, πρόβλημα σταυρικό — κυριολεκτικά — (κέντρο συνάντησης δλων τῶν προβλημάτων μας, γιὰ τοῦτο καὶ τόσο μαρτυρικό) γιὰ τὴ νεώτερη Ἑλλάδα καὶ γιὰ κάθε "Ελληνα ποὺ στοχάζεται λίγο βαθιά, στὸ ἀν δηλαδή καὶ πῶς θάπρεπε νὰ μποῦμε στὸ χώρο τῆς Δύσης, δὲ θέλησε ποτὲ νὰ ἔηγηθῇ πλατειά καὶ καθαρά δ Ροΐδης, παρὰ εἶπε τὴ σκέψη του ἀνάρια μᾶλλον, ἔδω κ' ἔκει, καὶ μᾶλλον μὲ νύξεις. Ισως γιατὶ δλη του ἡ σκέψη καὶ δλη του ἡ πράξη είναι μιὰ ἀπόκριση — ἡ πιό θετική — στὸ πρόβλημα τοῦτο. Εύρωπαῖς σὲ δλα του, ποτισμένος, δσο κανεὶς Ισως δλλος "Ελληνας τοῦ καιροῦ του, ἀπό τὸ πνεῦμα τῆς Δύσης καὶ ζώντας μέσα στὸ ίδιο τὸ ἄτομο του τὸ δράμα — τὸ κεντρικό — τοῦ νεότερου Εύρωπαίου, τὴ στέρηση τῆς πίστης καὶ τὴ δίψα γιὰ πίστη (τὴν «ἄγωνίαν») καὶ ἀγγίζοντας μὲ τὸ δάχτυλο τὶς πληγές τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ, σὰ μοιραίες δμως, Ισως καὶ γόνιμες, πληγές καὶ δχι σὰ φαρμάκια θανατερὰ τῆς «φλεγμαίνουσης, δστερικῆς, ἔκφύλου Εύρωπης» ἀπό τὰ δποῖα είμαστε ίκανοι καὶ δφείλουμε νὰ φυλάξουμε τὴ δική μας γερή ψυχή, έχοντας, ἔξ δλλου, σὲ τέτοιο βαθμό γυμνώσει μέσα του τὴν ἔννοια «έλληνισμός», δὲν είναι δυνατόν, στὰ βάθη τῆς συνείδησής του, νὰ πίστευε δ Ροΐδης δτι, εύρωπαῖς καὶ ἀπό τὴ θέση καὶ τὴ μορφὴ τῆς χώρας μας καὶ ἀπό τὸ σκαρί μας καὶ πρώτοι ποὺ πλάσαμε τὸ προζύμι τὸ πνευματικό ποὺ μ' αὐτὸ ἔζησε καὶ ζῇ δ Εύ-

ρωπαῖος, δλες, ή τουλάχιστον, τὶς πιό σημαντικές δπ' τὶς βασικές του ἀξίες, μποροῦμε νὰ χωρίσουμε τὴ μοίρα μας ἀπό τὴ μοίρα τῆς Δύσης.

Σ' ἔνα κείμενό του — ἔνα μόνο — τοῦ 1897, διατυπώνει δ Ροΐδης καθαρά καὶ ρητά, πολὺ λειψά δμως, τὴ γνώμη του πάνω στὸ πρόβλημα 'Ελλάδας καὶ Δύσης. «Η σχέσις τῆς σημερινῆς 'Ελλάδος πρὸς τὸν ἑσπέριον πολιτισμὸν είναι ἀκριβῶς οἵα ήτο κατά τὸν 16ον αἰώνα ή τῶν δυτικῶν ἔθνων πρὸς τὴν ἀρχαίαν 'Ελλάδα». Ούσιαστικά δηλαδή καὶ δ Ροΐδης πιστεύει ἔκεινο ποὺ πίστευε καὶ δ Κοραῆς: «ὅτι ἡ παροῦσα ἡμέρα κατάστασις είναι ἔργον μιμήσεως καὶ ἀληθοῦς μετακενώσεως». Αὐτὴ δμως ή «μετακένωσις», κυριολεκτικότερα, «ἡ μετάθεσις τῆς 'Ελλάδος ἀπό τῆς 'Ανατολῆς εἰς τὴν Εύρωπην», δπως τόνιζε, ἀκόμα στὰ 1875, τὴ στιγμὴ τοῦ δεύτερου πολιτικοῦ του ἀγώνα, μιλώντας γιὰ τὰ ήθη μας τὰ πολιτικά, ποὺ τὴν ἐπιθυμοῦσε καὶ τὴν πίστευε κατορθωτή, Ισως καὶ ἀναπόφευκτη, δ Ροΐδης, δὲν νομίζει δτι μπορεῖ νὸ γίνη οὔτε εῦκολα οὔτε γλήγορα ἀλλ' Ισα Ισα δτι θὰ χρειαστῇ γιὰ νὰ γίνη πάλη ἐπίμονη καὶ μακρά. Οι "Ελληνες — αὐτὸ τδγραφε στὰ 1899 — ποὺ εἶχαν βαλθῆ νὰ γίνουν, ἀπ' τὴ μιὰ μέρα στὴν δλλη, Εύρωπαῖοι, εἶχαν γίνει πίθηκοι καὶ τίποτε δλλο, δ «έξευγενισμός» τους. Θὰ μποροῦσε νὰ πῇ καὶ δ Ροΐδης, δπως τδλεγε δ Βαλαωρίτης στὸ Λασκαράτο, καταντοῦσε νὰ είναι «καταποντισμός». Αλλωστε, στὴ συνείδηση τοῦ Ροΐδη, δ «έξευρωπαϊσμός» τοῦ "Ελληνα δὲ φαίνεται νὰ είναι πλέρια μεταμόρφωσή του σὲ Εύρωπαῖο, σὲ ἀνθρωπὸ τῆς Δύσης, ἀλλὰ μᾶλλον συγκερασμὸς τῆς Ἑλληνικότητάς μας, ἔκεινου ποὺ τὸ πλάθει ἡ γῆ καὶ ἡ ιστορία μας — μὲ τὸ πνεῦμα τῆς Δύσης. Μιλώντας, στὰ 1879, γιὰ τὸ ἡρωϊκὸ ίδαικό τοῦ Βαλαωρίτη, ζγραφε δτι «έπιθυμητὸν καὶ εύκταίον» θὰ ήταν δν, ώς ποὺ νὰ συμπληρώναμε τὴν θετικὴ μας ἀποκατάσταση, τὸ ίδαικό τοῦτο τὸ διατηρούσαμε ζωντανὸ καὶ ἀκμαῖο, «συμβιβάζοντες αὐτὸ μετὰ τοῦ ἔξ ἀνάγκης εἰσαχθέντος ἑσπερίου δργανισμοῦ». Ούτε δμως στὴ μελέτη του γιὰ τὸ Βαλαωρίτη οὔτε σ' δλλο γραφτό του ἔξηγησε ποτὲ δ Ροΐδης πῶς ἔννοοῦσε τὸν συγκερασμό. "Ενα μόνο φαίνεται βέβαιο δτι ἀντίθεση βασική, ἀγεφύρωτη δὲ βλέπει δ Ροΐδης, δπως Εβλεπαν καὶ βλέπουν δλλοι, πρὶν καὶ υστερα ἀπ' αὐτὸν, ἀνάμεσα 'Ελλάδας καὶ Δύσης. "Ισα Ισα μοιάζει νὰ πιστεύῃ δτι, ἀφοῦ δ Δύση δπ' τὴν 'Αναγέννηση Ιδίως κ' ἔδωθε, πάνω στὶς Ἑλληνικές προπάντων ἀξίες Επλασε τὶς ἀξίες της, μποροῦμε ἔμεις οι νέοι "Ελληνες, νὰ βροῦμε, μετουσιωμένες, δουλεμένες, συνταιριασμένες μὲ τὸν ἀνθρωπὸ τοῦ καιροῦ μας, μέσο ἀπό τὶς εύρωπαϊκές, μερικές ἀξίες τῆς γῆς μας, πάντα γόνιμες, ποὺ νὰ τονώσουν καὶ νὰ πλουτίσουν τὸ φτωχεμένο έλληνισμό μας, ώς ποὺ δ ἔλληνισμός μας, αὐτὸ ποὺ είμαστε σήμερα — τὸ αἰμα

καὶ ἡ γῆ καὶ ἡ ἱστορία μας — μπολιασμένος μὲ τόσο καρπερό μπόλι, μεστώσῃ σιγά σιγά καὶ ξαναγίνη μιὰ μέρα πηγή δημιουργίας αὐτόνομης καὶ ζωῆς.

"Ο, τι κι ἀν σκέφτεται ώστοσο ~~θεού~~ Ροΐδης γιὰ τὸ πρόβλημα τοῦ «έξευρωπαίσμού» τῆς 'Ελλάδας, ὁ ίδιος εἶναι θ «τυπικός» έξευρωπαίσμένος "Ελληνας τοῦ καιροῦ του, κάτι περισσότερο Ισως, ο τυπικός εύρωπαίος" εύρωπαίος στὴ ζωὴ καὶ στὸ έργο του, σὲ γνωρίσματα περισσότερο ἢ λιγότερο οὐσιαστικά, γνωρίσματα, τὰ πρώτα, ποὺ τάχει στὸ αἷμα του ἀλλά καὶ ποὺ ἀφήνει, γιὰ καλὸ ἢ γιὰ κακό του, ἀδιάφορο, νὰ τὰ δυναμώνῃ ὁ καιρός του, καὶ ποὺ στὰ δεύτερα τὸν σπρώχνουν θ ῥιζοσπαστισμὸς — ποὺ κι αὐτὸς κυλάει στὸ αἷμα του,—καὶ ὁ δμοια ἔμφυτός του ἐπικουρισμός. Εἶναι, δπως καὶ οἱ πιὸ πολλοὶ, σχεδόν δλοι οἱ εύρωπαίοι τοῦ καιροῦ του, σκεπτικός καὶ όλιστης — δχι δμως καὶ χωρὶς ἀμφιβολίες καὶ χωρὶς πόνο ίδιως, γιὰ τὸν όλισμό του — καὶ ἀπαισιόδιος, Ισως, δρες δρες, καὶ τελειωτικά ἀπέλπισμένος γιὰ τὴ μοίρα τῆς Εύρωπης καὶ τοῦ Εύρωπαίου, ἀλλά ταυτόχρονα, στὰ μεστὰ χρόνια του, ο δρθολογισμὸς σηκώνει μέσα του πότε πότε κύματα αἰσιοδοξίας, ποὺ τὸν κάνουν νὰ πιστεύῃ, δπως δλοι οἱ δρθολογιστές, νὰ δείχνη τουλάχιστον δτὶ πιστεύει στὴν δλοένα μεγαλείτερη προκοπὴ τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὰ φῶτα τοῦ νοῦ. Καὶ τὸ εύρωπαϊκό ζωϊκό ἔνστικτο του, τὸ πιὸ βαθὺ καὶ τὸ πιὸ χαρακτηριστικό Ισως τοῦ Εύρωπαίου, παρ' δλο τὸν πεσοιμισμὸ του καὶ τὴν ἀπιστία του καὶ τὴν τελειωτική του ἀπέλπισία, δὲν τὸν ρίχνει τὸ Ροΐδη στὴν ἀδράνεια ἀλλά τὸν σπρώχνει πιὸ ἐνεργητικά Ισα Ισα στὴ δράση, Ισως καὶ σὰν ἀντίδοτο, πρῶτο καὶ ἔσχατο (καὶ πιὸ σωστικό) γιὰ τὴν ἀπιστία, σὰν τὸ πιὸ δυνατὸ ναρκωτικό, ἀλλ' Ισως καὶ σὰν κάτι ταυτούσιο μὲ τὴν ίδια τὴν δρμὴ τῆς ζωῆς.

Στὸν εύρωπαίσμό του, στὴν ἀνάγκη νὰ ποτίζεται ἀπὸ τὸ πνεῦμα τοῦ καιροῦ του, νὰ «συγχρονίζεται» ο ίδιος καὶ νὰ συγχρονίζῃ καὶ τὸν τόπο του, πρέπει, κατὰ ἔνα μέγα ποσοστό, ν' ἀποδώσουμε καὶ τὸ ριζοσπαστισμὸ τοῦ Ροΐδη, δλο ἔκεινο τὸν πόλεμο — δχι μὲ βαθὺ ἐπαναστατικὴ βούληση, αὐτὴν δὲν τὴν είχε σὲ κανένα ἀγώνα του, οὔτε στὸ θρησκευτικό, οὔτε στὸν πολιτικό, οὔτε στὸ γλωσσικό—τὸν βίαιο δμως, τὸν ἐπίμονο, τὸν τίμιο καὶ καλοπροσάρτετο, ποὺ ἔκανε μὲ δλα τὰ γραφτά του, ίδιως τὰ σατυρικά — ἀλλά καὶ πιὸ γραφτό τοῦ Ροΐδη δὲν εἶναι σατυρικό; — γιὰ νὰ λευτερώσῃ λίγο τὶς συνειδήσεις τῶν συγκαιρινῶν του 'Ελλήνων ἀπὸ πραγματικές πάρα πολὺ βαρείες καὶ παλιές σκλαβιές (καὶ δχι ἀπὸ δ.τι ἔνας «φωτισμένος» ἀνθρωπός τοῦ 19ου αἰώνα έβλεπε σὰ σκλαβιές) καὶ ποὺ αὐτὸς κυρίως ο πόλεμος τοῦ δίνει μιὰ μορφὴ πρωτοπόρου. Στὸν εύρωπαίσμό του, κατὸ ἔνα μεγάλο ἐπίσης ποσοστό, δφείλεται καὶ ἡ

χρταγή του δίψα γιὰ γνώση κάθε λογῆς· ἀχρταγη γιατὶ δὲν τὸν δδηγεῖ σὲ κανένα ξεκούρασμα τελειωτικό τῆς ψυχῆς ἢ τοῦ νοῦ. δὲν έρχεται νὰ δργανωθῇ γύρω ἀπὸ κανένο θερμὸ συνεκτικό κέντρο.

Εύρωπαίος εἶναι θ Ροΐδης καὶ στὸν τρόπο ποὺ σκέπτεται καὶ ποὺ γράφει, ποὺ συνθέτει τὸ λόγο του, ἢ μᾶλλον, δχι πιὰ ἐδω Εύρωπαίος παρὰ εἰδικώτερα Γάλλος. 'Ο λογοτέχνης αὐτός, δπως καὶ οἱ περισσότεροι 'Ελληνες λογοτέχνες τοῦ 19ου αἰώνα (έξαιρω τοὺς 'Εφτανησίους), έντονα δμως δσο δλλος κανεις, ζη, ψυχικά καὶ πνευματικά, σὲ μιὰ πραγματικὴ γαλλικὴ «περιρρέουσα ἀτμοσφαίρα». Τὰ γαλλικά εἶναι ἡ μητρικὴ γλώσσα του, ἀπὸ παιδί τὰ γράφει καὶ τὰ μιλά σὰ Γάλλος, μὲ Γάλλους προπάντων συγγραφεῖς θρέφεται σὲ δλη του τὴ ζωῆ. Σὰ Γάλλος *howeve de lettres νοιώθει* καὶ ἀσκεῖ τὸ ἐπάγγελμα τοῦ συγγραφέα, οἱ πιὸ καίριες συναντήσεις του — δις μὴν πω ἐπιρροές — εἶναι μὲ Γάλλους συγγραφεῖς, ἀπὸ τὴ γαλλικὴ κυρίως σκέψη, έστω καὶ δταν ἐπιτελῇ ἀπλὸ ρόλο διοχετευτή, παίρνει τὰ πιὸ οὐσιαστικά στοιχεῖα τῆς φιλοσοφίας του, δλος του ο δ ἀέρας σὰ λογοτέχνη καὶ διανοούμενου εἶναι γαλλικός.

Γαλλικές εἶναι—καὶ ἑλληνικές δμως, μεσογειακές θδπρεπε νὰ πω—καὶ ἡ ἀντίληψη τοῦ Ροΐδη καὶ ἡ ἔγνοια του γιὰ τὸ υφος, καὶ ἡ ἀντίληψη του γιὰ τὸν προορισμὸ τῆς λογοτεχνίας καὶ τῆς τέχνης γενικότερα. Κανένας νεοέλληνας συγγραφέας δὲ γνοιάστηκε τὸ υφος καθαυτό, σὰν τὴν ίδια τὴν ὑπόσταση καὶ τὸ νόημα τῆς λογοτεχνίας, δσο θ Ροΐδης. Καὶ οἱ ἀρετὲς τοῦ υφους, πούτις βάζει στὴν πρώτη πρώτη σειρά, εἶναι ἔκεινες ἀκριβῶς ποὺ οι 'Ελληνες, καὶ ύστερα οι Γάλλοι, οἱ δυὸ πιὸ δρθολογικοὶ καὶ πιὸ μαρφολάτρες λαοὶ τῆς Μεσογείου, βάλλαν φηλότερα· σαφήνεια, λογικό ἀρμολόγημα τοῦ λόγου (κ' ἐνότητα καὶ τάξη καὶ συμμετρία), περιεκτικότητα, ἀπλότητα καὶ χάρη καὶ ἀλαφράδα, δχι ἡ ἀλαφράδα τοῦ ρηχοῦ παρὰ ἔκεινη, καθώς λέει θ Nietzsche, δπου κάθε τὶ «σοφό» (*tout ce qui a une apparence savante*) ρουφήτηκε στὰ βάθη. Καὶ ἀλήθεια, οἱ ἀρετὲς τοῦτες τοῦ υφους. μιὰ τέτοια ἀντίληψη τῆς μορφῆς τοῦ ἔντεχνου λόγου, δὲ συναντιούνται κυρίως στοὺς λαούς, ποὺ τὸν ἀνθρωπὸ δὲ μποροῦν νὰ τὸν ἔννοησουν παρὰ μόνο σὰν πλάσμα κοινωνικό; Καὶ τὴν τέχνη λοιπὸ σὰν κοινωνικὴ λειτουργία προπάντων δν δχι μόνο: "Οπου τὸ λαγαρό — τὸ νοητό — καὶ τὸ εύχαριστο γίνονται ἀξίες ήθικές, ἔκεινη ἡ πρωταριατί ποὺ δὲν ἀνέχεται τὴ σπουδαιοφάνεια καὶ τὴ στρυφνάδα καὶ τὴ στενάδα τοῦ «εἰδικοῦ» (τοῦ *rédant*), δπως δὲν ἀνέχεται καὶ τὸ μισάνθρωπο, τὸ ἀγρίμι, καὶ ποὺ χωρὶς αὐτὴν δὲν πραγματώνεται η ίδια η ἔννοια η ἀνθρώπινη, η κοινωνία; "Ετοι, καὶ σὰ λογοτέχνης θ Ροΐδης, μέσα απὸ τὶς εύρωπαϊκές — τὶς γαλλικές — ἀξίες βρίσκεται

άξιες έλληνικές, καλλιτεχνικές μαζί και ήθικές, τονώνει έμφυτές του άξιες έλληνικές, έγνοια και αισθήμα του υφους και άντληψη του προορισμού και του ρόλου της τέχνης.

Η έγνοια αυτή για τὸ ὄφος δείχνει τὸ λογοτέχνη. «Ο ἀναμοχλευτής αὐτὸς ίδεων καὶ προβλημάτων καὶ διαστιγμάτων καὶ διαστάσεων διατείνει τὸν πολὺτιμον τὸν ίδεον καὶ προβλήματα έχουν αὐτονομία, υπάρχουν, καὶ διὰ δέν πάρουν μορφὴ λογοτεχνική, καὶ πού, διαρές ωρες, σὰ νὰ ρίχνῃ τὸ κέντρο τοῦ βάρους στὶς ίδιες τὶς ίδιες, θέλοντας καὶ μὴ καὶ τὶς ίδιες σὲ καλλιτεχνήματα τὶς μετουσιώνει, σάμπως μὲ τὴ μετουσίωση τούτη ν' ἀποχτοῦν τὴ βαθύτερή τους πραγματικότητα, νὰ ζοῦν τὴν πιὸ ἀληθινή καὶ πιὸ στέρεη τους ζωῆς, δηλαδή, σὲ υστατή ἀνάλυση, σάμπως μὲ τὴ μετουσίωση τούτη μόνο νὰ ὑπάρχουν. Εἶναι προπαντός λογοτέχνης. Κάθε τί—καὶ τὸ παραμικρό—ποὺ βγαίνει ἀπὸ τὰ χέρια του, βγαίνει τέλεια μαστορεμένο, υστερα ἀπὸ μακρὸ καὶ ἐπίμονο δούλευμα. Γιατὶ τοῦτο εἶναι τέχνη γιὰ τὸ Ροΐδη· μὰς ἀργὴ καὶ πέρα πέρα συνειδητὴ κατεργασία τῆς οὐλῆς, μὰς ψυχρὴ ἀλχημεία. Δὲν έχει καμιὰ ἐμποστοσύνη—μ' ὅλο ποὺ δὲν τὴν ἀποκλείει—στὴν ἔμπνευση, σὲ δ.τι μπορεῖ νὰ γεννήσῃ μὲ εὔκολία καὶ γλήγορα—καὶ στὴν τύχη—ή Στιγμή, ἀλλὰ μόνο στὴ βούληση καὶ στὸ νοῦ.

Τόσο λογοτέχνης.—«ἄνθρωπος αἰσθητικός», — δύσκολο νὰ μήν ήταν καὶ μόνο λογοτέχνης δι Ροΐδης. Καὶ πραγματικά, σὲ μιὰ ἐποχὴ παντοιογραφίας καὶ πολυγραφίας, σὲ δῶλα του τὰ φανερώματα, σὲ δποιο στίβο κι ἀν μπαίνη, καὶ εἴτε στοὺς πολλοὺς εἴτε στοὺς λίγους μιλᾶ, μένει λογοτέχνης καὶ μόνο δι Ροΐδης, καὶ ίσως μάλιστα, καὶ μὲ τὸ προσωπικό του παράδειγμα καὶ χτυπώντας τὴν «πανδαιμοσύνη» δπως τὴ χτύπησε, γίνεται αἵτια νὰ λιγοστέψουν καὶ σιγά σιγά ν' ἀφανιστοῦν ἀν δχι οι πολυγράφοι, οι παντοιογράφοι τουλάχιστον. «Ἀλλωστε, πολυγραφία καὶ παντοιογραφία δὲν τὶς πολυξεχωρίζει δι Ροΐδης, καὶ πάντως δι ίδιος δὲ θά μποροῦσε νὰ εἶναι ποτὲ πολυγράφος. Γράφει δχι ἀπὸ «φιλενδειξίαν» ἢ «δίψαν διαβοήσεως» ἢ δταν δὲν έχει τίποτε ἀλλο νὰ κάνη, ἀλλά, ἀκόμα καὶ τότε ποὺ ἡ ἀνάγκη τὸν σφίγγει, δταν έχει κάτι νὰ πη. Καὶ ἀν μιλᾶ μὲ μιὰ περιφρόνηση ντιλετάντη, μ' ἔκεινη τὴ μετριοφροσύνη ποὺ δὲν εἶναι συχνά παρὰ μασκαρεμένη ἀλαζωνία, γιὰ τὴ λογοτεχνικὴ του ἔργασία, μὲ μιὰ φιλαρέσκεια ἀριστοκράτη, ποὺ θέλει νὰ δείχνη δτι καμιὰ του ἀσχολία, καὶ τὴν πιὸ ντελικάτη, δὲ στέργει νὰ τὴν κάνη «δουλειά», καὶ ἀν ὀνομάζη τὴ λογοτεχνικὴ ἔργασία του «πάρεργο» καὶ «ἀκούσιο συγγραφέα» τὸν έαυτό του, υπάρχει βέβαια σὲ δλ' αὐτὰ κάμποση κοκετταρία, ἔκεινος δι ἀλαφρὸς τόνος ποὺ ἀνθρώποι σὰν τὸ Ροΐδη—διακριτικοὶ—παίρ-

νουν κάποτε δταν μιλοῦν γιὰ δ.τι έχουν πιὸ ἀκριβό, δὲν παύουν ώστόσο αὐτὰ τὰ δῆθεν «πάρεργα» νὰ εἶναι τὸ πιὸ βαθὺ καὶ μόνιμο πάθος του καὶ ἡ πιὸ υψηλὴ δικαίωση τῆς ζωῆς του.

Μὲ τὸ ὄφος του καὶ τὸ σκωμμα ξεχώρισε σὰ λογοτέχνης εύθύς ἐξ ἀρχῆς δι Ροΐδης. Αὐτὰ καὶ σήμερα ἔξακολουθοῦν νὰ εἶναι τὰ δυὸ πιὸ χτυπητά καὶ πιὸ πολύτιμα του γνωρίσματα. «Ἄν δὲν έχει οι ίδιες δημως πολὺ ἀπό τὴ λάμψη ποὺ ἀνάδιναν ἐδῶ καὶ πενήντα ἔξηντα χρόνια. Τὸ σκωμμα τοῦ Ροΐδη μᾶς φαίνεται σήμερα, τὶς περισσότερες φορές, λιγάκι ζορισμένο, ψυχρό, φτιαγμένο πάντα μὲ τὸν ίδιο τρόπο καὶ μὲ τὰ ίδια συστατικά, γκριμάτσα μᾶλλον παρὰ χαμόγελο, «καρύκευμα» δχι πάντα νόστιμο καὶ δταν ήταν φρέσκο, ποὺ σήμερα δημως πιὰ έχασε πολὺ καὶ ἀπὸ τὴ φρεσκάδα του καὶ ἀπὸ τὴ νοστιμία του. Καὶ τὸ ὄφος του, δχι τὸ «διαπεπονημένο» τῆς νεότητάς του ἀλλὰ καὶ τὸ πιὸ λέφτερα καὶ πιὸ ἀνετα ἀρμολογημένο—τὸ ωριμο—καὶ μ' δλες τὶς χάρες του, τὶς ἀκριβότατες, δταν σκεφτοῦμε τὰ χρόνια, τὴν δλότελα ἀδιαμόρφωτη πεζογραφία μας, καὶ τὴ γλώσσα ποὺ έγραφε δι πεζογράφος αὐτός, καὶ μολονότι τὸσο ίδιόμορφο, ἔνα ἀπὸ τὰ τρία—τέσσερα πιὸ ίδιόμορφα τοῦ πεζοῦ Ἑλληνικοῦ λόγου, δχι σήμερ' ἀκόμα, δὲν εἶναι τὸ ὄφος τὸ ἀληθινό προσωπικό, ἔκεινο ποὺ κάθε στιγμὴ μᾶς κάνει νὰ κοινωνοῦμε βαθιά, ἀμεσα, μὲ μιὰ προσωπικότητα, ποὺ δι συγγραφέας μᾶς μιλεῖ μὲ κάθε του λέξη, ποὺ καὶ ἡ ίδια ἡ κάθε λέξη, καὶ ἔτοι καθὼς μπαίνει δίπλα στὴν ἀλλη, σὰ νὰ βγάζῃ ἔναν ήχο πρωτόφαντο, σὰ νὰ μᾶς κάνη ν' ἀκούμε καὶ νὰ βλέπουμε κάτι ποὺ τ' ἀκούμε καὶ τὸ βλέπουμε σάμπως πρώτη φορά. Τέτοιο ὄφος έχουν δι Σολωμός, δι Παπαδιαμάντης, δι Καβάφης δὲν έχει δι Ροΐδης.

«Οπως τὸ σκωμμα του έτοι καὶ τὸ ὄφος του δὲν έχει ζέστα ποτέ. Ξέρει νὰ σκεπάζει δι Ροΐδης μὲ μιὰ χλαμύδα μεταξωτὴ τὴ οιδερένια ἀρματωσία του, σὰν τὸν ίπποτες στὰ κονταροχτυπήματα, προτιμᾶ, (γιατὶ καὶ τῶν ἀριστουργημάτων ἀκόμα «προσόν ἀπαραίτητον δὲν εἶναι ἡ πλῆξις», καὶ γιατὶ γράφει γιὰ τὸν πολλοὺς καὶ δχι γιὰ τὸν λίγους μονάχα ἡ γιὰ μελλούμενους ἀναγνώστες), προτιμᾶ νὰ εἶναι «εὐληπτος, εὐπεπτος καὶ διασκεδαστικός», δηλαδή εύχαριστος, έστω καὶ μὲ τὸν κίνδυνο νὰ περάσῃ γιὰ ρηχός, παρὰ βαθής, κινδυνεύοντας νὰ φανῇ βαρής καὶ νὰ κουράσῃ χάρις στὴ σύσταση τοῦ πνεύματος καὶ τοῦ ὄφους του, δὲν πέφτει ποτὲ στὸ κοινό, παραδοξολογεῖ χαριτωμένα, πυκνώνει σὲ χτυπητές ἀνάγλυφες φράσεις τὴ σκέψη του, έχει τὴ χάρη καὶ προσπαθεῖ καὶ καταφέρνει, ἀν καὶ τὸσο θεωρητικός, τὸ κάθε τί νὰ τὸ κάνη «ψηλαφητό», θέλγει, ἀλλὰ δὲ θερμαίνει τὴν ψυχή, καὶ τὸ πνεῦμα δὲν τὸ κινεῖ δυνατά καὶ δὲν

τὸ μπάζει ἡ δὲν τὸ κρατᾶ συχνά καὶ γιὰ καιρό σὲ ύψηλές σφαιρές. Μολονότι, τέλος, μίλησε τόσο γιὰ τὸν ἔαυτό του, πολὺ σπάνια καὶ θαμπά ἀναδίνεται ἀπό τὸ λόγο του τὸ «*secreti loquissimur*», δὲ κρυφότερος ψιθυρος τοῦ ἔαυτοῦ του.

Καθὼς τόσοι ἄλλοι, καθὼς δὲν οἱ καλλιτέχνες, ἔχει καὶ δὲ Ροΐδης τὰ ἐλαττώματα τῶν δρεπῶν του. Τόσο κρατημένος, τόσο διανοητικός, μοιραίᾳ σχεδον εἶναι στεγνός. Δροσάτο ἀεράκι δὲν πνέει ἀπό τὸ ἔργο του. Τοῦ λείπει ἡ ἀγάπη. Σὲ τίποτε δὲ φαίνεται νὰ βάζῃ δὲ Ροΐδης δῆλη του τὴν ψυχή, τὶς ρίζες τῆς μπαρχῆς του δὲν τὶς νοιώθουμε ποτὲ ν' ἀνατριχιάζουν καὶ νὰ σαλεύουν. 'Ο νοῦς του μόνο μπαίνει σὲ κίνηση, χωρὶς δῆμας πάθος, ή τουλάχιστον, χωρὶς ἀνάταση κ' ἔξαρση, κι' αὐτῇ ἡ ὑπερτροφία, αὐτῇ ἡ σχεδὸν μογοκρατορία τοῦ νοῦ, μ' δῆλο ποὺ νοιώθει βέβαια σὲ τὶ στενὸ χῶρο τὸν κλείνει, δὲ μοιάζει, δχι, δπως σ' ἄλλους, νὰ τοῦ δίνει-ἔνα αἰσθημα πνιγμοῦ ἄλλ' οὔτε καὶ νὰ τὸν στενοχωρῇ. 'Ο διανοητικισμός του μᾶς ἔξηγει καὶ τὴν ἔλλειψη — διοφάνερη — στὸ Ροΐδη, τόσο καλλιτέχνη, μᾶς καλλιτεχνικῆς εὐαισθησίας βαθύτερης. 'Ο Ροΐδης δὲν αἰσθάνεται μὲ μιὰ ἀληθινὴ αἰσθηση καλλιτέχνη δχι μόνο τὴ ζωγραφικὴ καὶ τὴ μουσική, ἄλλ' ἀκόμα καὶ τὴ λογοτεχνία, προπάντων τὴν ποίηση. "Ισως γιατὶ ἡ φύση του, στὴ βαθύτερη ὑπόστασή της, εἶναι περισσότερο γνωσιοκρατικὴ παρὰ καλλιτεχνικὴ (συναισθηματική), Ισως γιατὶ ἡ πολλὴ γνώση στομώνει τὴν αἰσθησή του, ἀκριβῶς δπως, σὲ ἄλλο ἐπίπεδο, πολὺ δῆμας σχετικό, δὲ σκεπτικισμός του, ἐκείνος δ τρόπος διελκτικὰ ἀδιάφορος κ' εὔστροφος κ' εὐμετάβολος ποὺ ἀντικρύζει τὰ πράγματα, δ τόσο καλλιτεχνικός καὶ ποὺ συναντιέται συχνότερα στοὺς καλλιτέχνες παρὰ στοὺς ἐπιστήμονες, σωπαίνει κάποτε γλήγορα μέσα του, πέρα πέρα μάλιστα, εύθὺς ποὺ ξεπήδη ὁ ἐπιστημονικός του δογματισμός.

Πιάνει τόσο πολλὴ θέση ἡ νόηση στὸ Ροΐδη καὶ τῆς δίνει τόσο πολλὴ θέση γιατὶ τοῦ λείπει — εἶναι ἡ βασικὴ καὶ πιὸ μεγάλη του ἀναπηρία — ἡ θέρμη ἡ δημιουργικὴ καὶ ἡ φαντασία, ἡ ίκανότητα νὰ μετουσιώνῃ σὲ αὐτόνομες μορφὲς υποκειμενικὸ καὶ ἀντικειμενικὸ κόσμο. 'Η φαντασία ἡ μεγαλοφυῖα ἡ πρωτοτυπία, δπως καὶ ἀν τὸ ποῦμε τὸ δημιουργικὸ δαιμόνιο, δὲν εἶναι, πιστεύει δὲ Ροΐδης, παρὰ λειτουργία συνειδητῆ, νοητική, «έντεχνος λόγων καὶ αἰσθημάτων σκευασία», μνήμη περισσότερο ἡ λιγότερο πλούσια, ζωηρή, πιστή, ἀποδεκτική, ποὺ συνδυάζει, καὶ τὰ πιὸ πολλὰ λογοτεχνικὰ ἔργα, ἀπλὰ κράματα καὶ μίγματα καὶ τίποτε ἄλλο «ῶν δὲν εἶναι ἀδύνατον ν' ἀνεῳρῇ τὶς τὰ ἀρχικὰ στοιχεῖα, τὴν συνταγὴν οὕτως εἴπειν τῆς κατασκευῆς των». Ξέρουμε μὲ πόση ἐπιμονὴ καὶ πόση κακεντρέχεια σύγχρονοι καὶ κατοπινοὶ προσπάθησαν νὰ δείξουν καὶ τὰ ἀρχικὰ συστατικὰ καὶ τὴ συν-

ταγὴ τῆς κατασκευῆς τῶν δικῶν του βιβλίων, μόνο ποὺ δὲν εἶπαν δτὶ σ' αὐτὰ ποὺ ἔγραψε δικά του δὲν ἦταν παρὰ ἡ πέννα καὶ τὸ χαρτί. 'Ωστόσο, δχι λογοκλόπο ἄλλ' οὔτε ἔρανιστη καθαυτό θὰ ἦταν σωστό νὰ λέγαμε τὸ Ροΐδη. Σὰν δὲν τὰ κριτικὰ πνεύματα καὶ δὲ Ροΐδης τὴν πρώτη του κίνηση τὴν παίρνει κι ἀπό τὰ ίδια τὰ πράγματα ἄλλα ἄλλο τόσο καὶ περισσότερο ίσως ἀκόμα ἀπό τὰ βιβλία. Τὰ βιβλία εἶναι τὰ «δεκανίκια» του. «Καθὼς δὲν είμπορω νὰ περιπατήσω χωρὶς δεκανίκια, οὕτω καὶ χωρὶς βιβλία μοῦ εἶναι δυνατόν νὰ συλλογισθῶ». Πραγματικά, ἡ σκέψη τουλάχιστον μά καὶ ἡ εύαισθησία του, ως ἔνα σημεῖο, δὲν κινούνται τὸ συχνότερο ἀπό μόνες τους. Καὶ τὸ ξένο δὲν τὸ ἀφομοιώνει τόσο ἀσυνείδητα καὶ δὲν τὸ κάνει τόσο δικό του, ὥστε καὶ δὲ ίδιος νὰ μὴν ξεχωρίζῃ δικό του καὶ ξένο καὶ νὰ κρύβῃ τόσο τὸ ξένο ὥστε νὰ μὴ βλέπουμε παρὰ αὐτὸ ποὺ ἔφτιασε μὲ τὴ βοήθεια τοῦ ξένου. 'Άλλα τὸ μετουσιώνει δῆμας τὸ ξένο «μασκαρέντας καὶ μεταμορφώντας τὸ γιὰ νέα χρήση», «πλάθοντάς το μὲ ένα ίδιαιτερο πλάσιμο τοῦ δικοῦ του χεριοῦ», τόσο, πού, σχεδὸν σὰν τὸ Montaigne, νὰ ἔχῃ τὸ δικαίωμα καὶ δὲ Ροΐδης νὰ πῇ: «Je ne dis les autres, sinon pour d'autant plus me dire...».

"Ετοι, καὶ δὲ οὐοκρατισμός τοῦ Ροΐδη ἔρχεται, μ' ἔνα ἀκόμα γνώρισμα, ἀπ' τὰ πιὸ βαθιὰ καὶ οδισαστικά, νὰ δείξῃ πόσο δ συγγραφέας αὐτός εἶναι εύρωπαίος, πιὸ σωστά, εύρωπαίος τοῦ καιροῦ του. Καὶ σ' αὐτῇ τὴν ἔννοια «εύρωπαίος», σ' αὐτὸ τὸ γεγονός, σὰν στὸ πιὸ ἐσώτερο, στὸ πιὸ πρωταρχικὸ συνεκτικὸ κέντρο, μπορούμε νὰ συμαζέψουμε δῆλο τὸ Ροΐδη, δλες τὶς θέσεις καὶ τὶς ἀντιθέσεις του, ποὺ δὲν καταφέρνει νὰ τὶς συνθέσῃ, δῆλη του τὴν ψυχική καὶ τὴν πνευματική του πορεία. Τὸ δτὶ δὲν ἀποξένωνται ἀπό τὸν καιρό του, θέλει ίσα ίσα νὰ ποτίζεται δσο γίνεται πιὸ ἀφθονα κ' ἔνεργα ἀπό τὸ πνεύμα τοῦ καιροῦ του, δὲ θά ἦτανε σωστό βέβαια νὰ τὸ καταγράψουμε στὸ παθητικὸ τοῦ Ροΐδη. Στὸ παθητικὸ του δῆμας πρέπει σίγουρα νὰ καταγράψουμε τὸ δτὶ δὲν πασκίζει νὰ ξεπεράσῃ, ἀκριβῶς σὰν κάτι πολὺ καιρικό, δ.τι φτηνό, όλικό, ἀντιπνευματικό καὶ ἀντιθρησκευτικό ἔχει δ καιρός του. Τὸ ἀντιπνευματικό αὐτὸ τοῦ καιροῦ του εἶναι δῆλος δ δρθολογισμός τοῦ 18ου αἰώνα, ποὺ σὰ νὰ κυλά δχι στοὺς λοιβοὺς τοῦ ἔγκεφαλου παρὰ μέσα στὶς φλέβες τοῦ Ροΐδη, ποὺ σάμπως ἔχοντάς τον στὸ αἷμα του νὰ ἥρθε στὸν κόσμο, καὶ δῆλος δ ἐπιστημονισμός τοῦ 19ου αἰώνα, ποὺ ἀν καὶ προσισθάνεται τὶ στυφὸ κατακάθι ἀφήνει, ἀν καὶ νοιώθη τὴν πικρότατη γέψη του, τὸν ρουφᾶ ώστόσο ἀχόρταγα, βρίσκοντας στὴν πικρία του τούτη, τὴν δξύτερη λέση ήδονή. Φανερότερα δὲ κρυφότερα, καὶ σχεδὸν σ' δῆλη του τὴ ζωή, πιὸ έντονα δῆμας στὰ νιάτα του, σὰ νὰ υπακούῃ δ Ροΐδης στὸ